

ДЪРЖАВНА И ЦЪРКОВНА ПОЛИТИКА ПО ВЪПРОСИТЕ НА БРАКА В КРАЛСТВОТА НА ФРАНКИ И АНГЛОСАКСИ (V-IX ВЕК)

Нагежга Христова

Summary: In this paper the author dwells upon the attitude of the ruling dynasties in the kingdoms of Franks and Anglo-Saxons towards the reforms in the matrimonial sphere introduced by the Church during 5th–9th centuries. The aim of the paper is to reveal the main tendencies in the process of interaction between state and Church policy as far as the issues of Christian marriage were concerned. The author has arrived at the conclusion that a clear and accepted by all the society concept of the criteria for legitimate Christian marriage was not developed during 5th–9th centuries but still the secular authorities and the Church in the Frankish State and in the Anglo-Saxon Kingdoms put the beginning of a long process of changes in the matrimonial sphere in Catholic Europe.

Key words: Christian marriage, legitimate marriage, divorce and remarriage, incest, clandestine marriage, indissolubility of marriage, marriages between dependents, Church councils.

През V–IX в., ръководейки се от наследството на патристите, църковните авторитети в Западна Европа доизграждали и уточнявали позициите на църквата по отношение както на теоретичните и институционалните проблеми на брака, така и на етиката на сексуалните отношения. Светската и църковната концепция за брака имали няколко допирни точки, а именно: идеята за брачната двойка и домакинството като основа на обществото; убеждението, че създаването на потомство е основна цел на брака; възприемането на брачната церемония като средство за контрол и за придаване на законен характер на брачния съюз; осъдителното и безкомпромисно отношение към похищението на жени и към изневяратата от страна на съпругата.

Противоречията обаче били дълбоки и трудно преодолими. Светското общество категорично не желало да приеме църковната позиция, която го принуждавала да се откаже от удоволствията на предбрачната и извънбрачната любов и от традицията бракове да се сключват и между близки по кръв роднини, да са относително лесно разтрогваеми (поне за мъжете), а разводите да са следвани от нови бракове. Политиката на църквата, целяща реформи в сферата на брачните отношения, водела и до неприемливата за германските общества от двете страни на Ламанша забрана върху съжителства на женени мъже и с други жени освен законната съпруга – съжителства, които на пораждали брачен статус, но понякога изпълнявали роля, подобна на тази на полигинията в други общества, т.е. осигуряването на чакания наследник.

В това проучване ще се спрем на проблема за отношението на управляващите династии в кралствата на франки и англосакси към планираните от църквата реформи в сферата на брачните отношения с цел да разкрием основните тенденции в процеса на взаимодействие между държавната и църковната политика по въпросите на брака през V–IX в.

Взаимодействие между държава и църква

В англосаксонските кралства постигането на единомислие и единодействие между държава и църква при решаването на проблемите на брака не било праволинеен процес. Епископите разчитали на светската власт в усилията си да наложат църковния закон върху непокорните. Но въпреки тяхната загриженост в англосаксонското общество да бъде утвърдена практиката да се сключват “законни бракове”, все пак не могат да бъдат открити следи от църковно влияние в този аспект в законниците на кентските крале Етелберт (560–616 г.), Хлотер и Идрик (кр. на VII в.)¹. Едва в законника от 695 г. на кентския крал Уитред може да бъде установено известно влияние на църковната концепция за брака. Законите на този крал били само началото на сътрудничеството между държава и църква в сферата на брачните отношения в англосаксонските кралства. Незаконните бракове, визирани в законника на Уитред, вероятно били между лица, намиращи се в някоя от забранените степени на родство. На осмелилите се да сключат незаконни брачни съюзи след момента на съставянето на законника се повелява да се обърнат към праведен живот, като се откажат от сключения брак и се покаят за греховете си. В противен случай трябвало да бъдат отлъчени от църковно общение, но без имуществото им да бъде конфискувано².

В англосаксонските кралства процесът на налагане на църковното разбиране за законен брак бил още в самото си начало. Явно самите крале не винаги се съобразявали с църковните решения, взети по отношение на сключилите незаконни бракове. Така например Беда Преподобни (ок. 673–735 г.) разказва как кралят на Есекс, Сигиберт приел поканата за гостуване и пирувал в дома на човек, отлъчен от църквата заради незаконния си брак³.

Светската власт в англосаксонските кралства изглежда не дотам охотно съдействала на църквата при опитите ѝ да се справи с конкубината. Църковните наказания за конкубинатни връзки, както и опитите на духовенството да се изолират незаконородените деца от кръга на наследниците вероятно често не били посрещани с нужното съдействие от кралската власт и аристокрацията. Съществуват твърде малко свидетелства сочещи, че светският закон безусловно бил възприел църковната дефиниция относно критериите за незаконороденост – дефиниция, която автоматично водела до отнемане правото на наследяване на незаконородените и която, веднъж превърната в норма на светското право, можела да доведе до ограничение на конкубината.

Във франкската държава още Меровингите предприемали мерки за ограничаване броя на браковете, сключени чрез отвличането на жена. Без да се

уточнява дали става въпрос за негодена девойка, за нечия годеница или за омъжена жена, в капитуларий⁴, издаден от крал Хилдеберт II (575–595 г.), е постановено, че който се осмелял да извърши подобна постъпка, трябвало да изгуби живота си или да бъде обявен извън закона. Ако пък такъв човек потърсел убежище в църква, следвало да бъде предаден на властите от епископа и да бъде изпратен на заточение⁵. Подобно разпореждане се съдържа и в издадения по-рано капитуларий на крал Хилперих I (561–584 г.)⁶.

От времето на меровингските владетели във франкското кралство се очертава тенденцията кралската власт да съдейства при прилагане на практика на определени аспекти от църковните забрани за кръвосмесителни бракове. В *Pactus Legis Salicae* е постановено, че ако някой се съединял в “...скверен брачен съюз” с дъщеря на сестра си или на брат си, или с братовчедка от по-далечна степен, или със съпругата на своя брат или вуйчо, то двойката трябвало да бъде разделена, а децата им не могли да бъдат законни наследници и били белязани с безчестие⁷. В капитуларий VI към *Pactus Legis Salicae*, издаден от крал Хилдеберт I (511–558 г.) е казано, че сключените кръвосмесителни бракове трябвало да бъдат поправени след възвание на епископа. Онзи, който не пожелал да се вслуша във волята на епископа, трябвало да бъде отлъчен от църквата и да бъде чужд във всичко в кралския дворец. И ако не приемел опрощение от своя свещеник, трябвало да изгуби цялата си собственост в полза на своите законни роднини⁸.

Хронистът Фредегар описва случай на конкретно прилагане на споменатите забрани за сключване на кръвосмесителни бракове, като съобщава, че крал Хлотар II (584–629 г.) заповядал да бъде екзекутиран синът на майордом, защото се оженил за мащеха си⁹.

В строгите църковни забрани за кръвосмесителни бракове Пипин Къси (751–768 г.) вероятно открил ефикасно оръжие срещу широко разпространялата се мрежа от брачни съюзи, свързващи големите фамилии. Въведените на франкските събори от св. Бонифаций (680–754 г.) предписания, както и позицията на папството относно кръвосмесителните бракове, демонстрирана на събора в Рим от 743 г.¹⁰, били включени от Пипин Къси в кралски капитуларии¹¹. В два последователно излезли капитулария са определени забранените за брак степени на родство – четвърта включително¹². Освен това било поставено, че евентуалното полово сношение с роднина на брачния партньор, преди или след брака, дори и този контакт да бил съвсем случаен, представлявало сериозно нарушение, което отнемало на съгрешилите възможността да сключват брак до края на живота си и водело до доживотно покаяние¹³.

Друга мярка за осъществяване на контрол над браковете на аристокрацията били решенията на председателствания от Пипин Къси общодържавен синод във Вермьой, където било обявено, че “всички мъже миряни, били те благородници или не, трябва да сключват бракове публично”¹⁴.

По-късно Карл Велики (768–814 г.) също забранил тайните бракове, а за ограничаване на кръвосмесителните връзки прибавил към църковното наказание за сключване на инцестен брак¹⁵ и сериозни глоби за съгрешилите.

През 817 г. синът на Карл I Велики, Людовик Благочестиви (814–840 г.) отстранил незаконородените от наследяване на престола, като обвързал законността на потомството със законността на брака на родителите¹⁶.

Интересно е отношението на владетелите от Каролингската династия към църковното предписание за неразтрогваемостта на брака. Пипин Къси не пристъпил към прилагане на практика на това изискване към християнския брак с ентузиазма, показан при мерките му да ограничи мрежата от бракове между влиятелните фамилии в кралството. Може би първоначално той дори не бил склонен да приеме това предписание на църквата, като имал предвид собствения си опит да се раздели със съпругата си Бертрада, за да се ожени за друга – идея, от която се отказал единствено поради намесата на папата¹⁷.

Значително по-категорично е законодателството на Карл Велики по отношение на развода и второбрачието. В капитулария му *Admonitio generalis* от 789 г. е цитиран Деветият синод в Картаген, който забранил на всички разведени мъже и жени да сключват нови бракове, докато били живи бившите им брачни партньори¹⁸. В капитулария изрично се забранява на прогонени за прелюбодеяние съпруги да сключват нови бракове¹⁹. Това разпореждане вероятно е целяло да прекрати ширещата се практика да се сключват нови бракове след разтрогването на предходни поради други причини освен изневяра. Карл Велики обаче отишъл още по-далеч. През 796 г., заедно с епископите, които бил събрал във Фриули, кралят постановил, че дори изневярата не можела да бъде причина за разтрогване на брачната връзка, макар че съпрузите могли да живеят разделени²⁰. През 802 г. Карл Велики включил тези постановления в свой капитуларий, като ги направил задължителни за цялата Каролингска империя²¹. Мерките на Карл Велики целели да наложат църковния принцип, според който бракът обвързвал за цял живот.

Древните обичаи обаче се изкоренявали трудно. Фактът, че на свой ред Людовик Благочестиви взел мерки в тази насока подсказва, че от разпорежданията на Карл Велики нямало особен ефект. През 829 г. четирите събора, свикани в Париж, Майнц, Лион и Тулуза, гласували решения, съгласно които мъже, развели се със съпругите си или осмелили се да ги убият, трябвало да бъдат подложени на публично покаяние²². В решения на същите събори се защитава разбирането, че прелюбодеянието не може да бъде причина за разтрогване на брачна връзка. Тези решения били включени в специални разпореждания на Людовик Благочестиви²³ и оказали съществено влияние върху брачните отношения в империята.

Политиката на франкските крале и императори, целяща налагането на християнския брак, не била докрай праволинейна. Личните брачни проблеми на коронованите особи често влияели върху решенията им по въпросите на

брака. Самият Карл Велики например сключил последователно четири брака (единият след развод, а останалите след смъртта на поредната съпруга) и имал поне пет конкубини²⁴.

Документи от различен характер свидетелстват, че през изследвания период в кралствата на франки и англосакси господарите активно се намесвали при сключването на бракове между лично зависимите, живели на земите им. Във франкската държава съборът в Орлеан (свикан през 541 г.) гласувал решение, с което приравнил по значение позволенията на господаря със съгласието на родителите при уреждането на брака на девойка от зависимите слоеве на населението²⁵. Франкски формули доказват, че господарите, следвайки интересите си, били склонни да женят свои роби за свободни жени, дори без съгласието на родителите им и че закриляли подобни брачни съюзи и осигурявали на такива брачни двойки по-изгодни икономически условия²⁶. Самият Карл Велики толериал браковете между кралски роби и свободни жени както и между кралски фискалини и свободни мъже, като обявявал в капитулариите си, че свободният партньор в брачната двойка запазвал всички права, полагащи се на човек със свободен статус²⁷.

Въпреки признаването на браковете на робите и колоните за юридически законни²⁸ (не без влиянието на църквата), те на практика не били защитени от произвола на земевладелците. Робите не могли да встъпват в брак без знанието на своя господар, особено ако ставало въпрос за брак с роб от друго имение. От обичай на имението това правило се превърнало в норма на държавно-публичното право, за което свидетелстват някои капитуларии на франкски крале²⁹. Браковете на роби, сключени без знанието на господарите им извън пределите на имението, се обявявали за незаконни³⁰. Насилственото разделяне на членовете на семействата на колонии и роби при определени условия било все още юридически възможно при Каролингите през VIII–IX в.³¹ Има свидетелства, които доказват, че през IX в. господарите следвали подобна практика³². Разпространена обаче била и друга тенденция, според която при бракове на зависими от различни имения не се стигало до драстични актове, а господарите се договаряли и сключвали специални съглашения по повод урегулирането и разделянето на правата върху хората, върху тяхното имущество и потомство³³. През същите VIII–IX в. в църковното и отчасти в кралското законодателство се появили и опити да се забрани насилственото разтрогването на такива бракове³⁴.

Вероятно подобно било отношението на държавата и земевладелците към браковете на зависимите селяни и робите и в англосаксонските кралства. Доказателство, че господарите се намесвали при уреждането на брачните съюзи на своите роби е фразата, с която започва един от титулите срещу развода в пенитенциала на Теодор: „Ако господар бракосъчетае свои роб и робиня...“³⁵.

През V–IX в. в кралствата на франки и англосакси икономическите интереси на господарите имали приоритет пред църковните решения за неразтрогваемостта на браковете, а кралската власт действала в защита на тези интереси.

Налагането на църковния идеал за християнски брак

Във Франкското кралство за последователно и тясно сътрудничество по въпросите на брака между светска власт и църква можем да говорим по времето на Каролингите. Новата династия на практика узурпирала престола и се нуждаела от църковна санкция на позицията си и от правно потвърждение на контрола, който постепенно разпростираше над аристокрацията. Вероятно това са част от причините, поради които някои от владетелите от Каролингската династия сътрудничели на църквата в опитите ѝ да въведе строги критерии, които да определят законността на един брак, а следователно и правния статут, и имуществените права на партньорите и потомството им.

Що се отнася до англосаксонските кралства, поради обособеността им от континента както и поради продължителния процес на политическото им обединение в единна държава сътрудничеството между кралска власт и църква се изграждало със забавени темпове и вероятно ефективността на църковната политика в брачната сфера не била толкова висока в сравнение с тази в държавата на Меровинги и Каролинги.

Неотклонното и успешно следване на подобна линия на сътрудничество и на налагане на новите норми в брачните отношения не било винаги възможно както на Острова, така и на континента, поради големите политически, икономически и демографски сътресения, които изпитвал западът на Европа вследствие на варварските нашествия и на процеса на сливане на различни етноси. След разпадането на Западната Римска империя правомощията на епископите да изслушват и да вземат решения по брачни и други спорове били по-скоро формални, макар че църквата можела да осъществява известен контрол над брачната сфера посредством решенията на провинциалните синоди, част от които варварските крале налагали чрез наказателните санкции на светския закон. През VIII и IX в. църковната юрисдикция била постепенно възстановена, особено що се отнася до франкската църква, посредством разпространяващата се практика брачните спорове да се предават за разрешаване на епископските синоди. На практика обаче поне до началото на X в. църквата не разполагала с юрисдикция за решаване на брачни спорове, както и с достатъчно ефективни механизми, за да налага изпълнението на което и да било от решенията си. Интервенцията на църковните власти най-често се ограничавала с отсъждане относно легитимността на един или друг конкретен брачен съюз между представители на аристокрацията, чието осъдително брачно поведение можело да предизвика обществен скандал³⁶.

В условията на държавна организация и християнизация германският езически брачен модел трябвало да претърпи редица промени. Основният проблем, който стоял пред църква и общество в кралствата на франки и англосакси, било помиряването на светската и църковната концепция за брака, представящи го съответно като социален и икономически факт, от една страна, и като неразтрогваема духовна връзка, от друга. Преди да се появят конкретни

резултати от усилията на църквата за промени в сферата на брачните отношения, трябвало да бъде преодоляна естествената съпротива на миряните. При тези обстоятелства, въпреки положените от духовенството усилия, през проучвания период до изграждане на ясна и възприета от цялото общество концепция за критериите, на които трябвало да отговаря бракът, сключен между християни, не се достигнало. Църквата не успяла да изработи изцяло прецизирана теологическа и канонична дефиниция на същността на брачната връзка. Духовенството не винаги срещало разбирането и съдействието на светските власти, макар че във Франкската империя през IX в. се изградили отношения на сътрудничество между владетелите и църквата по въпросите на брака. И все пак, без съзнателно да си били поставили подобна цел, със съвместните си усилия да наложат християнския идеал за брака, светската власт и църквата в държавите на франки и англосакси поставили началото на дълъг процес на промени в системата на брачните отношения в католическа Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Законникът на кентските крале Хлотер и Идрик бил обнародван в края на VII в. Не е известно дали двамата са управлявали заедно или Идрик е потвърдил закони, издадени от Хлотер, негов предшественик и чичо, преди смъртта му в 685 или 686 г.

² **Wihfred**, 3-5, p. 25.

³ **Bede**, III.22, p. 179–180.

⁴ Капитуларият на крал Хилдеберт бил прибавен към *Pactus Legis Salicae* и вероятно се отнасял за Австрия.

⁵ **Capit. Legi Salicae**, Capit. VI.II.2, p. 268.

⁶ *Ibid.*, Capit. V, CXXX.II, p. 266.

⁷ **Pactus LS**, XIII.11, p. 62–63. В *Lex Salica Karolina* от IX в. това разпореждане е включено отново (вж. **Lex Salica**, XXIII.16, p. 63).

⁸ **Capit. Legi Salicae**, Capit. VI, I.2, p. 267.

⁹ **Fredegarius**. Chron., Lib. IV.54, p. 147.

¹⁰ **Conc. Rom.** (743), VI, col. 383.

¹¹ Относно сътрудничеството на каролингските владетели и църквата вж. напр. **Deanesly**, M. A History of..., pp. 55–64.

¹² **Decret. Compend.**, 1–4, p. 40.

¹³ *Ibid.*, 13, 17–18, p. 38–39; **Decret. Vermer.**, 2, 10–11, p. 40–41.

¹⁴ **Conc. Vernense (755)**, 15, p. 36.

¹⁵ **Admonitio generalis**, 68, p. 59; **Capit. miss. gen.**, 35, p. 98.

¹⁶ **Ordinatio imperii**, 15, p. 273.

¹⁷ Папа Стефан II убедил Пипин Къси да не се развежда с Бертрада (вж. **Stephanus III Papa**, Codex Carolinus, 45, p. 561–562). Относно подробности за брака на Пипин и опита му да разтрогне първия си брак и да се ожени за Англа, съпругата на някой си Теодрад, вж. **Oelsner**, L. Jahrbücher des..., S. 495–496.

¹⁸ **Admonitio generalis**, 43, p. 56.

- ¹⁹ Idem.
- ²⁰ **Conc. Foroiuliense (796–797)**, cap. X, p. 192–193.
- ²¹ **Capit. miss. spec.**, 22, p. 102.
- ²² **Conc. Paris. (829)**, III.2.
- ²³ **Capit. pro lege...**, 3, p. 18–19; **Episcoporum ad...**, 55, p. 46.
- ²⁴ **Einhardus. Vita Karoli**, 18, 20, p. 21–23, 25; **Stephanus III Papa**, Codex Carolinus, 45, p. 561; **Monachus Sangallensis. De gestis...**, Lib. II.17, p. 759; **Paschasius Radbertus. Vita Adalhardi...**, 7, p. 525.
- ²⁵ **Conc. Aurel. IV (541)**, XXIV, col. 117.
- ²⁶ Вж. напр.: **Marc. Form. II**, 2.29, p. 93–94; **Form. Andec.**, 59, p. 25.
- ²⁷ **Capit. miss. Theodonis...**, 22, p. 125.
- ²⁸ Както е известно, късноримското право не признавало съществуването на брак (*matrimonium*), а само на съжителство (*contubernium*) между роби.
- ²⁹ Вж. напр. капитуларий на Карл Велики – **Capit. italica**, 12, p. 218.
- ³⁰ Вж. **Edictum Pistense**, 31, p. 324.
- ³¹ Вж. **Decret. Vermer.**, 19, p. 41; **Capit. de praescriptione...**, 2, p. 26.
- ³² Вж. **Conc. Cabillon. (813)**, XXX, p. 279.
- ³³ Вж. **Form. Andec.**, 45, p. 19. По този въпрос вж. и **Decret. Vermer.**, 19, p. 41.
- ³⁴ Вж. капитуларий на Карл Велики (**Capit. italica**, 12, p. 218), в който е потвърдено постановление на църковен събор в Шалон от 813 г.
- ³⁵ **Poenit. Theodori**, XVI.32, p. 282.
- ³⁶ По-подробно относно църковната юрисдикция над брачните дела вж.: **Daudet**, *P. Les origines...*; **Wemple, S. F.** *Women in Frankish...*, p. 75; **Brundage, J. A.** *Law, Sex, and...*, p. 137; **McNamara, J. A., S. F. Wemple.** *The Power of Women...*, pp. 106–107, и др.

ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Admonitio generalis – *Admonitio generalis* (789). Ed. A. Boretius. – *Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum*, t. I. Hannoverae, 1883, p. 52–62.

Bede – Bede. *A History of the English Church and People*. Trans. by L. Sherly-Price. Rev. by R. E. Latham. London, 1968.

Capit. de praescriptione... – *Capitulare de praescriptione temporis Hladowici Pii* (a. 829). Ed. A. Boretius et V. Krause. – *Monumenta Germaniae historica, Legum Sectio II. Capitularia regum francorum*, t. II, p. I. Hannoverae, 1890, p. 25–26.

Capit. italica – *Capitula italica* (813). – *Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum*, t. I. Hannoverae, 1883, p. 215–220.

Capit. Legi Salicae – *Capitula Legi Salicae addita*. Ed. K. A. Eckhardt. – *Monumenta Germaniae historica, Legum sectio I. Leges nationum germanicarum*, t. IV, p. I. Hannoverae, 1962, p. 238–273.

Capit. miss. gen. – *Capitulare missorum generale* (802 initio). Ed. A. Boretius. – *Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum*, t. I. Hannoverae, 1883, p. 91–99.

Capit. miss. spec. – Capitulare missorum specialia (802 initio). Ed. A. Boretius. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum, t. I. Hannoverae, 1883, p. 100–102.

Capit. miss. Theodonis... – Capitulare missorum Theodonis villa datum secundum, generale. Ed. A. Boretius. – Monumenta Germaniae historica, Legum Sectio II. Capitularia regum francorum, t. I. Hannoverae, 1883, p. 122–126.

Capit. pro lege... – Capitulare pro lege habendum Wormatiense. Ed. A. Boretius et V. Krause. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum, t. II, p. I. Hannoverae, 1890, p. 17–20.

Conc. Aurel. IV (541) – Concilium Aurelianense IV (541). – Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. G. D. Mansi, t. 9, Ann. 536–590. Paris&Leipzig, 1901.

Conc. Cabillon. (813) – Concilium Cabillonense (813). Ed. A. Werminghoff. – Monumenta Germaniae historica, Legum Sectio III, t. II. Concilia Aevi Karolini I, p. I. Hannoverae et Lipsiae, 1906, p. 273–285.

Conc. Foroiuliense (796–797) – Concilium Foroiuliense (796–797). Ed. A. Werminghoff. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio III, t. II. Concilia aevi Karolini I, p. I. Hannoverae et Lipsiae, 1906, p. 177–195.

Conc. Paris. (829) – Concilium Parisiense (829). Ed. A. Werminghoff. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio III, t. II. Concilia aevi Karolini I, p. I. Hannoverae et Lipsiae, 1906, p. 605–680.

Conc. Rom. (743) – Concilium Romanum (743). – Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. G. D. Mansi, t. 12, Ann. 687–787. Paris&Leipzig, 1901.

Conc. Vernense (755) – Concilium Vernense (755). Ed. A. Boretius. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum, t. I. Hannoverae, 1883, p. 32–37.

Decret. Compend. – Decretum Compendiense (757). Ed. A. Boretius. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum, t. I. Hannoverae, 1883, p. 37–39.

Decret. Vermer. – Decretum Vermeriense Pippini regis (758–768?). Ed. A. Boretius. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum, t. I. Hannoverae, 1883, p. 39–41.

Edictum Pistense – Edictum Pistense (a. 864). Ed. A. Boretius et V. Krause. – Monumenta Germaniae historica, Legum Sectio II. Capitularia regum francorum, t. II, p. I. Hannoverae, 1890, p. 324–325.

Einhardus. Vita Karoli – Einhardi Vita Karoli Magni. Ed. G. H. Pertz. – Monumenta Germaniae historica, Separatum editi. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum, t. 25. Hannoverae et Lipsiae, 1911.

Episcoporum ad... – Episcoporum ad Hludowicum imperatorem relatio (829). Ed. A. Boretius et V. Krause. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum, t. II, p. I. Hannoverae, 1890, p. 26–51.

Form. Andec. – Formulae Andecavenses. Ed. K. Zeumer. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio V. Formulae. Hannoverae, 1886, p. 1–31.

Fredegarius. Chron. – Chronicarum quae dicuntur Fredegarii scholastici. Ed. B. Krusch. – Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum merovingicarum, t. II. Hannoverae, 1888, p. 1–193.

Lex Salica – Lex Salica. Ed. K. A. Eckhardt. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio I. Leges nationum germanicarum, t. IV, p. II. Hannoverae, 1969.

Marc. Form. II – Marculfi Formulae. Lib. II. Ed. K. Zeumer. Monumenta Germaniae historica, Legum sectio V. Formulae. Hannoverae, 1886, p. 32–127.

Monachus Sangallensis. De gestis... – Monachi Sangallensis De gestis Karoli Imperatoris. Ed. G. H. Pertz. – Monumenta Germaniae historica, Scriptores, t. 15. Hannoverae, 1829, p. 726–763.

Ordinatio imperii – Ordinatio imperii (817). Ed. A. Boretius. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II. Capitularia regum francorum, t. I. Hannoverae, 1883, p. 270–273.

Pactus LS – Pactus legis Salicae. Ed. K. A. Eckhardt. – Monumenta Germaniae historica, Legum sectio I. Leges nationum germanicarum, t. IV, p. I. Hannoverae, 1962, p. 1–237.

Paschasius Radbertus. Vita Adalhardi... – Ex Paschasii Radberti Vita s. Adalhardi abbatu Corbeiensis. Ed. G. H. Pertz. – Monumenta Germaniae historica, Scriptores, t. II. Hannoverae, 1829, p. 524–532.

Poenit. Theodori – Theodori arch. Cant. Liber poenitentialis. – In: Ancient Laws and Institutes of England. Ed. by R. Price and B. Thorpe. London, 1840.

Stephanus III Papa – Stephanus III Papa. Epistola ad Caroli et Carlomanni. Codex Carolinus, 45. – Monumenta Germaniae historica, Epistolarum, t. III. Epistolae Merovingici et Karolini aevi I. Berolini, 1892, p. 560–563.

Wihfred – The Laws of Wihfred. – In: The Laws of the Earliest English Kings. Ed. and transl. by F. L. Attenborough. Cambridge, 1922.

Исследования:

Daudet, P. Les origines... – Daudet, P. Les origines carolingiennes de la compétence exclusive de l'église en France et en Germanie en matière de juridiction matrimoniale. Paris, 1933.

Deanesly, M. A History of... – Deanesly, M. A History of the Medieval Church 590–1500. London and New York, 1969.

McNamara, J. A., S. F. Wemple. The Power of Women... – McNamara, J. A., S. F. Wemple. The Power of Women through the Family in Medieval Europe, 500–1100. – In: Women and Power in the Middle Ages. Ed. by M. Erler and M. Kowaleski. Athens and London, 1988, pp. 85–92.

Oelsner, L. Jahrbücher des... – Oelsner, L. Jahrbücher des fränkischen Reiches unter König Pippin. Leipzig, 1871.

Wemple, S. F. Women in Frankish... – Wemple, S. F. Women in Frankish Society. Marriage and the Cloister 500 to 900. Philadelphia, 1981.

Brundage, J. A. Law, Sex, and... – Brundage, J. A. Law, Sex, and, Christian Society in Medieval Europe. Chicago and London, 1987.